

Саха Республикатын Уорэҕириитин Министерствота
Булуу улууьун (оройуонун) уорэбин салалтата

**Ос хобьону оскуола
иннинээби саастаах оболорго
уорэтии ньымата**
(доклад)

Тааьбардаабы «Мичээр» уьуйаан иитээччитин
Куланова Мария Аскалоновна улэтэ

Тааьбар, 2018 сыл.

ИЙИНЭЭСИТЭ

Кириитэ.....	3
Ос хобоонун о5о саадыгар уорэтии сурун сыала-соруга.....	5
Ос хобооннорун суолталарын быьаарарга темаларынан наардааьын.....	6
Ос хобооннорун о5о саадыгар уорэтии ньымалара.....	8
Тумук.....	13
Туйаныллыбыт литература.....	14

Кириитэ

Улуу чинчийт, суруйааччы, саха литературатын торуттээччи Оксокулээх Олоксой этиитинэн – ос хобооно Саха сириг устатын тухары биир тэнник тэнийэн турар. «В пословицах отражается, как в зеркале, все мировоззрение данного народа, его быт, характер, наблюдательность и даже историческое прошлое».

Норуот тылынан уус-уран айымбытын бары атын коруннэрин таарыйбакка эрэ, оҕоҕо ос хобооннорун билийиннэригэ тохтуобун.

Ос хобоонун кыра оҕоҕо билийиннэри, кини дирин суолтатын ойдотуу – уустук сорок. Ос хобоонуттан оҕо элбэххэ уорэнэр, толкуйдуур, онорон корор дьобура сайдар.

Ос хобооно дьуорэлии тылынан онобуллар, уксугэр аллитерациялаах буолар, арыт рифмалаах да буолар. Ос хобооно уус-уран, киэбэ сыты, дьэнкэ буолан, кини ол ийин ордук киби ойугэр тутулумтуо, киэнник тэнийимтиэ, бигэтик олоххо кириримтиэ. Киби кэпсэтиригэр ос хобооннорун туттара кини тылын байытар, этигэн уус-уран онорор. Ос хобооннорун учугэйдик эрэ билэр киби торообут тылын билэр кибинэн аабыллыан соп.

Бу корун норуот сиэр-майгы туьунан суруллубатах сокуоннарынан буолаллар. Ос хобооно харахха бырабыллар уратыта – кылгас хобоон курдук дьуорэ тылынан, сытыытык, бэргэнник сыаналаан этэрэ – иитиллээччилэри кытта чуолкайдабыллар.

Норуот тылынан уус-уран айымньыта оҕону бэрт кыра эрдэбиттэн утуо быьыыга-майгыга, сиэри-туому тутуьарга иитэр аналы толорор.

Ос хобооно – норуот угус оруттээх айымньыта. Олортон биьиги педагогической сорогу толорор, оҕону – ыччаты уорэтэр, иитэр сайыннарар ортугэр кэпсэтэбит. Саха кийитэ олох, улэ-дьарык, дьонно, обществоба хас тугэнин, хардыытын аайы соп тубэьиннэрэн ос хобоонун туттар, ол дьайыыта оҕоҕо олус куустээх. Хайа ыал бабарбат, ыраламмат буолуой-олоьун, удьуорун салгыыр оьолоох, ыччаттаах буолуон. Ол да ийин обугэлэр быдан дьыллартан чочуйан этэр буолбуттар: «Оҕо – киби инники эрэлэ, кэскилэ», «Оьолоох ыалтан оннообор уот уорэр».

Оҕоҕо кийилии сиэри-майгыны иитии унньуктаах, эппиэттээх улэ. Бу дьыалаба обугэлэрбит бутун олохторуна, бэйэлэринэн холобур буоларга кьыаналлара.

Оҕону, ыччаты киби быьыытынан иитэр ос хобооннорун К.С.Чиряев суруннээн ус болоххо араарар: норуот сэрэтэр, норуот субэлиир, норуот сэмэлиир.

Аьыйах тылынан дьэнкэтик, кимиилээхтик, сонордуулээхтик, уус-ураннык этэр, киби тылын-оьун сытыырхатар, байытар, уран тылга умсугутар. Угуьу кэпси, быьаара барбакка тугэнигэр тубэьиннэрэн, хомоьойдук этэн кэбиьии оьоьо тута тийэр. Учугэйдик

туьунан бэлиэтээн этиллибит ос хобооно обону урдэр, киэн тутуннарар, отгон итэбэин, сыыбатын туьунан этиллибит ос хобооно тардыннарар, толкуйдатар.

Улэ сыала:

- ос хобооно сурун уратытын быьаарыы;
- ос хобоонун оскуола иннинээби саастаах оболорго уорэтии суолтатын кордоруу.
- тереебут тыл барба баайын, норуот уйэлэргэ муспут угуо угэстэрин туьунан обону уерэтиигэ-иитиигэ уьуйар ньымалары салгыы кердеехун.

Бу сыалы ситиьэргэ улэ соруктара:

- обону уус-уран тыл кэрэтин ейдетуу, уьуйуу, тылы таба туьанар сатабылы сайыннарыы;
- сиеэр-майгы етгунэн иитиллиитигэр болбомтону ууруу;
- бэйэ толкуйдаан, сааьылаан санарар дьобуру сайыннарыы.

Сонуна. Бугун саха омук бэйэтин тылын умнан эрэр. Сана кэм ирдэбилэ оскуолаба кииринэн иннинээби саастаах обону иитии-уорэтии норуот торут культуратын тилиннэриини уонна салгыы сайыннарыыны кытта быстыспат ситимнээх буолуохтаабын эрэйэр. Ол аата норуот туох баар угэстэрин, сиеэрин-туомун, итэбэлин, бастатан туран, тылын-обун, тылынан уус-уран айымньытын обо олох кыра эрдэбиттэн этигэр-хааныгар, ойугэр-санаатыгар инэринэн улаатыахтаах.

Бу улэ тумугугэр ос хобооннорун – бу норуот муудараьын, сытыы бэргэн ойун тумпут айымньылар ойдобуллэрин иитиллээччилэр бэйэлэригэр инэриниэхтээхтэр, куннээби олохторугар, кэпсэтэр тылларыгар табыгастаахтык тутта уорэнэллэрин ситиьиллиэхтээх.

Ос хобоонун о5о саадыгар уорэтии сурун сыала-соруга

О5о саадыгар уус-уран айымньыны уорэтии сурун соруга – урдук культуралаах, тумук онорор, оло5ор туьанар кьахтаах кьыни иитии. Онкулбут, уорэхпит кинигэлэрин тыллара-осторо, ойдобуллэрэ олус нуучатынылар. Оттон о5олорбут дьин сахалыыны ситэ ойдообот, ылыммат туруктаннылар. Саха хас биирдии тыла туспа ойдобуллээ5ин ылыммат, биир ойдобулу хос-хос лэбэйдээн этии, суруйуу курдук ойдуур дьон уксээтэ.

Саха5а майгы-сигили, кьыи кьыиэхэ сыьыанын биллэрэр тыл элбэх. Ону билинни сахалыы айымньыга, сурукка, куннэтэ кэпсэтиигэ сэдэхтик туттабыт.

Саха ос хобооннорун о5о саадыгар уорэтии сыала – соруга маньыктар:

- тыл илбиин, хомуьунун, ос хобоон ураты суолтатын, диринник сылыктыырга уьуйуу. Онуоха тирэбирэн, олох туьунан дэгиттэр ой ылар, толкуйдуур дьо5ура тобуллар, айар илбискэ уьуйулар ыччаты сайыннарыы;
- ханнык да ос хобоон тылын-оьун, этэр, итэ5эйэр кьабын, хомуьунун, сиэрин-майгытын ырытыьыы;
- истэ-истэ, ос хобоонун эргиччи ойдуургэ, сылыктыырга кохтоохтук, кодьуустээхтик дьарыктаныы;
- айар, толкуйдуур дьо5урун сайыннарыыга утумнаах улэ;
- урдук культуралаах, тумук онорор, оло5ор туьанар кьахтаах кьыни иитии.

Ос хобооннорун суолталарын быьаарарга темаларынан наардааьын

Ос хобооннорун суолталарын быьаарарга чопчу темаларга арааран эмиэ туттуохха соп.

Улэ утуотун туьунан:

- Улэ уксэ, тыл аьыйаба ордук;
- Бурдук тобото астаннабына эрэ, ас буолар;
- Илии хамсаатабына, аях хамсыыр;
- Кибини улэ киэргэтэр;

Сурэхтээх, улэьит буолуу туьунан:

- Отонноотоххо оноойук туолар;
- Таммах уу тааьы алдьатар;
- Учугэй ат охтуор дылы барар;
- Саьыл туутунэн, киби улэтинэн.

Сурэьэ суох быьыы туьунан:

- Сурэьэ суох суус субэлээх;
- Бэлэм аска бэрт;
- Аьыырга аллаах, улэьэ колоок;
- Хойутаан турбут чыычаах хараьын хастар.

Салан, сатабыла суох киби туьунан:

- Саланы саба саататар;
- Салан кибиэхэ хара тыа маьа ытыыр;
- Сатаабат аата сата баьын тардан;
- Утулуктээх илиилээххэ дылы.

Сатабыллаах киби туьунан:

- Кыптыйыдаах кылааннаба, инньэлээх энинэ;
- Сир быйаннаах, киби сатабыллаах;
- Маьы ыллатар уус;
- Комус илиилээх уус.

Иитиллээччи ос хобоонун тематын ааттаатаьын аайы, ол темаба сыьыаннаах ос хобооннорун ойдоон хаалбыттарын этэллэр. Ос хобоонун суолтатын кылгастык, чуолкайдык быьаарыллар.

Холобур, «Саланы саба саататар» - сатаан иистэмьэт киби саба иилистэ, тумуллэ, быста турар, ону араарарыгар кунэ-дьыла барар диэн быьаарыахха соп. Ос хобооннорун ырытыыга иитээччи маннай группа оболорун бэлиэ уратытыгар эппиэттиир, кинилэргэ

туох эмэ санааны уоскэтэр ос хобооннорун интонациялаахтык этэр. Онтон оболор болбомтолорун ордук тардыбыт биир ос хобоонун анаан ырытыгыга киллэрэр. Холобур: «Уу диэбитэ хаар, хаар диэбитэ уу». Оболор бу ос хобоонун кыраларыттан билэллэр. Кини ис номобун соптоох ырытыгыта суох ойдооботтор. Иитээччи хобоонноохтук оссо тогул этэр ол кэнниттэн ыйытыгы комотунэн ырытыгыга киирэр.

Ос хобоонун о5о саадыгар уорэтии ньымалара

О5олорго торообут дойдуга тапталы итэ5этэн ос хобоонноро кырдыксыт, сурэхтээх, хорсун, конул санаалаах, дьон ортотугар бэрээдэктээх буолууга уорэтэр, толкуйдуур дьобурдарын сайыннараар уонна тылларын байытар.

Итиллээччилэргэ эрдэ билбит ос хобооннорун тугэн кобуннэр эрэ хатыланар. Добордобуу, иллээх буолуу, бэйэ-бэйэ5э комолосууу туьунан кэпсэтии буоллабына «Ким добордоох – ол дьоллоох», «Атас туьугар атах тостор», «Эйэ5эс кьи элбэх добордоох» диэн ос хобоонноро хайаан да ахтыллаллар.

Угус остуоруйаларга боро инсэтиттэн, ос киирбэ5иттэн иэдээннэ тубэьэр. «Боро уонна сабыл» остуоруйа5а «Инсэтиттэн иэдэйбит, акаарытыттан алдьаммыт» диэн ос хобоонун суолтатын о5олорго тириэрдэргэ комолоболлор. Остуоруйаларга кыыларынан сирэйдээн дьон куьа5ан кэмэлдьилэрэ сараланалларын о5о5о ойдотулуохтээх.

«Оной Ботуук» диэн саха остуоруйатын аа5ыы, ырытыы кэнниттэн «Ытыьыгар ыйаахтаах, сутуругар сокуоннаах» ос хобоонун билиьиннэрэбит. Оссо ханнык остуоруйа5а эбэтэр кэпсээннэ маннык дьоннор баалларын ойдотуьэбит.

«А5ал» диэтэххэ антах хайьыар, «мэ» диэтэххэ мичик гынар диэн ос хобоонугар холобурдары о5олор эмиэ бэйэлэрин олохторуттан кэпсиэхтэрин соп. Оттон «Оонньообута о5ус буолбут» ос хобоонугар соптоох тугэни группа куннээ5и оло5ор тоьо бабарар булабын. Ол курдук, холобура маннык ньымалары ыытыллар дьарыктаныыларга, курэхтэргэ, биэчэрдэргэ ыытыахха сөп:

1.«Кэччэгэй балыксыт» остуоруйа-инсценировка (Саввина М.П., «Өс хоһооно-өбүгэ номо5о» кинигэтиттэн). Өс хоһоонун күннээ5и олоххо хомо5ойдук тутуннаахха, ону таһынан, остуоруйа5а кыбытан оонньоон көрдөрдөххө, о5олор суолтатын кэбэ5эстик өйдүүлэр, ылыналлар, олус астыналлар, дуоһуйаллар.

Музыка. Дьыэ5э эмээхсиннээх о5онньор төгүрүк остуол тула ололорлор.

Кэпсээнньит. Былыр-былыр эмээхсиннээх о5онньор элбэх хаары санныларыгар сүгэн, икки ардыларынан уу тэстибэт добордуу буолан ололорбуттара эбитэ үһү. О5онньор, өбүгэтин туйабын хатаран, тууһут идэлээх эбит. Сүрэхтээх сүгүн буолбат, күөлгэ бараары хомунар.

О5онньор. Ас халлаантан түспэт, бараммын туубун көрүүм.

О5онньор күөлгэ кэлэн, туутун көрөр.

Ок-сиз, эрэйдэммит киби абыр диэн мань этэн эрдэхтэрэ. Эмээхсиммэр илии тутуурдаах, етгук харалаах тийиийикпин дии. *(Балыгын хомуйан ыиккэ угар. Дьиэтигэр киирэн балыгын эмээхсинигэр биэрэр.)*

Эмээхсиэн, балыкта буьар эрэ. *(Остуолга олорор.)*

Кэпсээнньит. Эмээхсин куеьун буьара сырыттабына, ыалдьыт дьиэбэ киирэн кэлэр.

Ыалдьыт. Дьиэлээхтэр, неруен-нергуй.

Санарбаттар, ыалдьыт сыгынньахтанан остуолга олорор.

Ынах маньрабан, сылгы кистээн, киби кэпсэтэн билсэр. Туох сонун? Кэпсиэ.

Обонньор. Суох...Хайа диэки айаннаан иьэр кьиьигиний?

Ыалдьыт. Биьикпин ыйаабыт сирбэр, дойдубар. Сылдьар да сылаалаах, олус илиьинним, аччыктаатым.

Обонньор ойон туран, эмээхсинигэр барар.

Обонньор. Эмээхсиэн, мундууруйа солууруйа буьаарыйа, собооруйа хоспооруйа кистээрийэ.

Остуолга кэлэн олорор, эмээхсин соболору талан таьырдьа таьаарар.

Кэпсээнньит. Эмээхсин тимир тириитин кэтэн, дьэбин уобуйан остуолга мундулары аьалар. *(Ыалдьыт ойон турар.)*

Ыалдьыт. Бытыгын быьа уктуер дылы ейдемметех, тимир илиилээх, кытаьас ытыстаах дьон эбиккит. Быраьаайдарын. *(Тахсан барар.)*

2. «*Ос хобьонун салбаа*» диэн оонньууга иитээччи ос хобьонун саьаланыытын эьэтэр бастакы анарын этэр – оьо ситэрэн биэрэр. Холобур:

Иитээччи	Оьо
Утуо ат	биир кымньыылаах
Утуо киби	биир тыллаах
Уу диэбитэ хаар	хаар диэбитэ уу.

3.«*Биир хардыыны онор – ос хобьонуна эт*». Бу оонньууга, биллэн турар, элбэхтэ хардыылаан элбэх ос хобьонун эппит оьо кыайар.

4.«*Бэриллит ос хобьонугар кэпсээнэ онор*». Манна ким ос хобьонугар соп тубэьэр учугэй кэпсээни онорбут кыайыылаах буолар.

5.«*Алыптаах ойуу*». Иитээччи араас элбэх эттик ойуулардаах хартыыналары дуоскаба ыйыыр. Иитээччи сугэ ойуутун кордордобунэ оболор сугэбэ сыьаннаах дуу, сугэ диэн тыл корсор ос хобьонун толкуйдуулар, саныылар. – «Сугэ кыайбатаьын, субэ кыайар». Отгон саьыл ойуутун кордорор – «Саьыл туутунэн, киби улэтинэн».Манньы

табынан оБолор бэйэлэрэ айан ос хобоонун толкуйдуулар. Маныхаа комо тыллары, ойуулары кордоруоххэ, субэлиэххэ соп.

б.ОБолорго “Сонор” сайыннарыылаах оонньуу нөҥүө өс хоһооннору үөрэтии.(К.С.Садовникова «Оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оБолорго «Сонор» ейу сайыннарар оонньууну үөрэтии» кинигэтииттэн)

«Сонор» оонньуу нөнүе ес хобоонун үерэттэххэ оБо тылын саппааҕа байар, кэпсиир дьобура сайдар. Маннык ньыма оБо толкуйдуур, айар, сыаналыыр дьобурдарын сайыннарар, болбомтолоох буолууга уьуйар, тулалыыр эйгэни кытта ыкса сибээстээх, эт-хаан етгүнэн сайдыылаах оБону иитэн табаарарга кемелеьер.

С. Данилов «Куобах оБолорун туьунан остуоруйа» айымньытыгар оБолор пластилинынан куобахтары, берену онороллор, тылы сайыннарыы дьарыгар тутталлар.

Сыала: - оБолор бере, куобах туьунан билиилэрин кэнэтии;

- бэйэ-бэйэҕэ кемелеьерге, иллээх-эйэлээх буоларга уьуйуу;

-оБоОо «Сонор» сайыннарыылаах оонньуу нөнүе ес хобооннору билибиннэрии, үерэтии.

Бэлэмнэнии улэ:

- сана тыллары уонна ес хобооннорун кытта билсии;

- хобооннору оруолларынан нойосуус үерэтии.

Матырыяал: остуолга оонньонор «Сонор» хонуулар, ньыкаалара – куобахтар, берелер (оБолор бэйэлэрин оноьуктара).

Дьарык хаамыыта:

ОБолор оруолларга арахсаллар, кинилэр санарар кэмнэригэр ньыкаалар хаампаттар.

ОБолор: Сиинэ үрэх сийигэр

Сири хаьан онорбут

Силис анна дьизигэр

Сытар ынаҕы туруорбат

Борон куобах оларбут.

Куобахтар: Кыра куобахтарбыт,

Куттанары билбэппит,

Ыркый ойуур быыьыгар

Утааабар чуумпутук,

Оттообор намьахтык

Ыстаналыы оонньуубут.

Бере: Уьун тууннэ улуйан,
Уубун хаммат муннаахпын,
Сааскы киби салбаммытынан,
Сылгыны, ынабы тардан,
Силбин быба ыйыста
Сыаба, хааба харарым.

Куобахтар: Дьол былыт быыбынан
Тыган ааспытыныы,
Кенул-босхо барбычча,
Кеччуйээхтээн хаалыабын,
Куннэ-куеххэ кэлбиччэ,
Куелэыйэн ылыабын.

Бере: Кырдьан хаалан билигин
Булду кыайан булбаппын.
Токко сыа да сымсах,
Ааска уу да минньигэс,
Ааабатабым абыс хонно,
Сизбэтэбим сэттэ хонно.

Оболор: Ийэлэрэ эппитин
Хонурууларыгар да холообокко,
Экчи умнан кэбиьэннэр,
Ыллыктары батыьан,
Ыраах баран хаалбыттар.

Куобахтар: Оччугуйкаан оболорбут,
Обуруокка тийдэрбит,
Хаппыстаны хабыалыахпыт,
Моркуобу мотуйуохпут,
Илии тутуурдаах,
Еттук харалаах теннуехпут.
Бере: Сылдыбыт сыыы,

Кердеебут кезуйэ кемуу булар.

Тубэспити тутуобум,

Барыйбыты барыабым,

Аааммын абыраныам,

Тотоммун тойорбуом.

Дьарык бутуутугэр ханнык ес хоьооннору билбиттэрин хатылыыллар, куобахтар очколарын аабаллар.

Тумук

Ханнык бабарар этнос, сир урдугэр араас эргимтэбэ олорор буолан, сайдыытын таыма торообут эйгэтиттэн ыйаахтаах. Ол ийин омуктар олохторо-дьабахтара уратылардаах, быыыллара-табаалара араас коруннээх, санарар тыллара атын-атын.

Онтон биьиги сахалар олохпут-дьаахпыт, быыыбыт-табаабыт ос хобооннорго костор. Ханнык бабарар омука ос хобооно туспа суду суолталаах. Ол курдук сахаларга эмиэ улахан оруолу ооннуур.

Биьиги обугэлэрбит уорэхтээьин да суобуна оболорун сайыннарар кизптэрэ баар этэ: айылба дьиктилэрин билиьиннэрэн, сизри-туому тутуьуннаран, утуобэ-кэрэбэ угуйаллара, уос номобо буолбут норуот уус-уран айымньыларын оболор ойдоругэр – санааларыгар тиэрдэр идэлээхтэрэ.

Ос хобоонун оскуола иннинээби саастаах оболорго кизнник билиьиннэриэххэ, уорэтиэххэ наада. Обо кыра эрдэбинэ бэрт тургэнник, чэпчэкистик ойугэр хатыыр, судургутук ойдуур.

Ос хобооннорун уорэтиигэ ньымалары кордубут. Бу ньымалар обо сааьыгар, сайдыытыгар соп тубэьэллэр. Инникитин оссо дабаны атын, сана ньымалары киллэриэххэ соп.

Уопсайынан обо сахалы сайдыытыгар норуот тылынан уус-уран айымньыларын кизнник уорэтиэххэ. Ос хобооннорун эрэ буолбакка сахалы сананы сайыннарыьыга – чабырбабы, мындыр ойу сайыннарыьыга – таабырыны уорэтиэххэ соп эбит дии санаатым.

Уонна маннык тылларынан тумуктуохпун бабарарбын: «Киьи кэпсэтэригэр ос хобооннорун тутгара кини тылын байытар, этигэн уус-уран онорор. Ос хобооннорун учугэйдик эрэ билэр киьи торообут тылын билэр киьинэн аабыллыан соп».

Туьаныллыбыт литература:

1. «Алаас о5олоро» хамсаныылаах оонньуулар. Филатова А.А. Чемчуук саас. – 2010, №1
2. Васильева Ф.А., Чиряев К.С. Норуот педагогикатын ыллыктарынан. – Якутскай: 1995. – с.19-25.
3. Дмитриев П.Н., Попов Г.В. Саха фольклора. – Якутскай. – 1986. – с.39-41.
4. Дьячковская П.Н. Ос хобооннорун о5олорго билиьиннэри оопытыттан//Народное образование Якутии. – 1995. - №3. – с.72-74.
5. Ермолаев В.Ф. Уу долгун куттаахтара. – Якутскай: Саха сиринээ5и кинигэ изд-та, 1991. – с.61.
6. Каратаев И.И., Фомина Л.Г. 1-кы кылааска торообут тылы уорэтии. – Якутскай. - 1983. – с.85.
7. Кондакова У.Ф., Леонтьева У.Е. Сыккыс. 1 кылааска аа5ар кинигэ. – Якутскай: Бичик, 2000.
8. Кононова Т.С. Тэлгэьэттэн, тизэргэнэтэн тэриллэн. – Якутскай: 1998. – с.56.
9. Корнилова Г.Н. О5ону сайыннарыыга саха тылынан уус-уран айымньытын суолтата//Народное образование Якутии. – 1996. - №4. – с.67.
10. Саввина М.П., Ес хобооно – ебугэ номо5о: остуоруйа-инсценировкалар. – Дьокуускай: Бичик, 2007. – 32 с.:ил.
11. Садовникова К.С. Оскуола5а киириэн иннинээ5и саастаах о5олорго «Сонор» ейу сайыннарар оонньууну уерэтии. – Дьокуускай: Дани алмас, 2007. – 52 с.
12. Стручкова И.И. Саха бэргэн тыла-оьо. – Якутскай: Бичик изд-во, 1997. – с.18.
13. Тихонова М.И., Винокурова О.Е. Идеи нравственного воспитания детей в пословицах и поговорках//Народное образование Якутии. – 1997. - №4. – с.70-72.

